

ՀԱՄԱՄ ԱՐԵՒԵԼՑԻ

Կ. ԿՈՍՏԱՆԵՆԱՆՑ

Արտատպած

1896 թ. Ապրիլ ամսի Արարատ ամսագրից

ՎԵՂԱՐՁԱՊԵՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՈՅ ՍԵՐՈՅ ԷԶՄԵԱՆՆԻ

1896

Ման
425

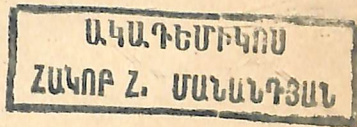
1999 ԴԴ

ՀԱՄԱՄ ԱՐԵՒԵԼՅԻ

Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ

(Արտատպած 1896 թ. Ապրիլ ամսի Արարատ ամսագրից)

ՎԱՂԱՐՀԱՊԱՏ

1896

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՑ Ս. ԷՋՄԱՆԻ.

ՀԱՄԱՄ ԱՐԵՒԵԼՑԻ.

Հայոց հին հեղինակների մէջ կան այնպիսիները, որոնք ծանօթ են մեզ միայն անունով: Նոցա գրուածքները տակաւին լոյս տեսած չեն, որ կարելի լինէր անմիջապէս իմանալ նոցա գաղափարը, ոճը և այլ յատկութիւնները: Այդպիսիներից մէկն է Համամ Արեւելցին: Նորա կեանքի և գործունէութեան մասին գրեթէ տեղեկութիւն չունինք: Պատմիչների և խօսքերից այսքան գիտենք, որ նա ապրում էր Թ. դարում այն ժամանակ, երբ Հայոց կաթողիկոս էր Տ. Գէորգ Բ. Գառնեցին (875—896 թ.). իսկ Մխիթար Այրիվանեցին նորա անունն յիշելիս ասում է «Համամ, որ և Յոհաննէս Բագրատունի»: այս թեթև յիշատակութիւնից երևում է, որ Համամ Արեւելցին Բագրատունեաց տոհմից էր: Պատմիչները որոշ չեն ասում թէ նա վարդապետ է եղել: Այդպէս մտածելու տեղիք են տուել թերևս նախ այն, որ Ասողիկի պատմութեան

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՄԿՐՏԶԻ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

425

h. 8-422

ընթացքից է երևում թէ խօսքը վարդապետների վերայ է, և երկրորդ այն, որ նորա անունով յայտնի գրուածքները մեծ մասով կրօնական բնաւորութիւն ունին: Մեզ յայտնի միակ ձեռագրի ճակատն, ընդհակառակն, այսպէս է. «Մեկնութիւն առակաց Սողոմոնի, զոր արարեալ է Համամայ արքայն»: 2 Մխիթար Արիւմանեցու տուած տեղեկութիւնից օգտուելով, կարելի է կարծել, որ Համամի երկրորդ անունն՝ Յոհանէս՝ յառաջ է եկել այն ժամանակ, երբ նա եկեղեցական է դառել, սակայն պարզ է, որ առաջինն աշխարհականի անուն է, Թոդնէ՝ նք այն, որ Հայոց պատմութեան մէջ հին ժամանակ Արտաշէս Բ. թագաւորի օրով եղել է մի Արծրունի իշխան Համամ 3 անունով. մենք գիտենք, որ դեռ Ը. դարում կար մի Ամատունի իշխան Համամ 4 անունով, որ Եսայի Աղապատրուչցի կաթողիկոսի ժամանակ 785 թուին 12 հազար մարդով փախաւ Արաբացւոց իշխանութեան երկրից դէպի Յունաց բաժինն այն պատճառով, որ արաբական ոստիկանը հայ ժողովրդին հարկերով շատ նե-

2. Ըստ Մայր Յուցակի Մատեն. Ս. Էջմ. Ե Կարենանցի համար 1117 (խկապէս համար 1158) ձեռագիր Մատեն. Մայր Աթոռոյ):

3. Թովմ. Արծր. Ա. 8:

4. Ղեւոնդ, Դոթ. Ասող. Բ. 4:

ղում էր և իւրաքանչիւրի պարանոցը մի մի կապարեայ կնիք էր դրել իբրեւ նշան ստրկութեան. Նոյն իսկ Թ. դարում, երբ, ըստ պատմիչների, ապրում էր Համամ Արեւելցին, 5 Աղուանից աշխարհում, որ հին ժամանակ Արեւելից աշխարհ 6 էլ էր ասուում, ապրում և գործում էր «մեծ իշխանն Արեւելից» 7 Համամ, որ մի այլ յիշատակարանի ասելով մինչև անգամ Աղուանից թագաւոր եղաւ. 8 այս Համամ իշխանն էր, որ միացաւ Հայոց նախարարների և եկեղեցականների հետ և նոցա հանգանակած ոսկու և արծաթի վերայ իրենն էլ աւելացնելով, Ափշին ոստիկանին՝ փրկանք վճարեց 894 թուին և գերութիւնից ազատեց Տ. Գէորգ Բ. Գառնեցի կաթողիկոսին: Մինչև անգամ ճորոխի հովտում մի հին քաղաք ևս կայ, որ յիշուում է դեռ Է. դարում: այդ քաղաքն է Համամաշէն կամ Համաշէն դարձեալ մի Համամ իշխանի անունով. 9 թէև անշուք վիճակի մէջ, այդ քաղաքն այ-

5. Ասողիկի մի այլ ձեռագրի մէջ է «Համամ Արեւելից» Գ. 2:

6. Մովսէս Կաղանկ. Բ. 53:

7. Եովհ. կաթ. 64:

8. (Մովսէս Կաղանկ.) Գ. 22. Ասող. Գ. 5. Ստ. Օրպեւ. ԺԱ. Եւ ԺԳ.:

9. Եովհ. Մամիկ. 57. Դնծիճ. Ստոր. Հայ. 524.

Ժըմ էլ գոյութիւն ունի իբրեւ մի աւան, ուր բնակում են սորանից մի դար ու կէս յառաջ բռնի մահմետական դարձած հայեր, որոնք զեռ պատուում են իրենց հին սրբութիւններն, ի թիւս այլոց, և այն վանքն, ուր ըստ աւանդութեան պահուած են Ս. Վարդանանց նշխարները, Այսպէս ուրեմն Համամ աշխարհական անուն է եղել հին ժամանակ և յաճախ է պատահում մեր պատմութեան մէջ, մինչդեռ եկեղեցականների վերայ այդպիսի անուն չենք տեսնում:

Ինչպէս որ մութն է մեզ համար Համամ Արեւելցու կենսագրութիւնը, նմանապէս անծանօթ են մեզ և նորա գրուածքները, եթէ չենք սխալուում, առաջին անգամ նորա գրուածքների մասին յիշատակութիւն է անում ԺԱ. դարու պատմիչն Ստեփաննոս Ասողիկ. նա ասում է. «Եւ Համամ Արեւելցի, որ զվերլուծութիւն Առակացն գրեաց, և Յովբայ զՈվէդայն թարգմանեաց, և զօրհնութիւնսրն, որ ի գլուխս Սաղմոսացն ասացեալ, գիրս մի, և զԱմբիծսն գիրս մի, և վերլուծութիւն քերականին» Նոյնը գրէթէ բառացի կրկնում է ԺԳ. դարու պատմիչ մեծն Վարդան այն տարբերութեամբ, որ ասում է թէ Համամ «գրեաց մեկնութիւն Առակացն և քերականին», Նոյն դարում Մխիթար Այրիվանեցին իւր ժամանակագրութեան մէջ ասում

է թէ «մեկնեաց զԱռակսն և եդ զվերջի գուբղայսն ի գլուխ Սաղմոսացն»¹⁰ Սիշելով այն մատենագիրների անունները, որոնք իրեն ծանօթ են եղել, թէև նոցա գործերն իրեն ձեռքի տակ չէ ունեցել, Սեբէոսի, Մովսէս Կաղանկատուացու, Աւետի, Ուխտանէսի և ուրիշների կարգում դնում է և Համամի անունն իբրեւ վարդապետի և, թուելով նորա գրուածքները, աւելացնում է թէ «արար և զպատմութիւն ինչ ի վերայ ազգիս Հայոց, զոր զանց առնէ յիշել Ասողիկ», սոյն տողերի լուսանցքում իբրեւ աղբիւր նշանակում է նա «Ասողիկ, Ճառքնտիր, Յիշատակարան», Հին պատմիչների և Մ. Զամչեանի տեղեկութիւնները գրեթէ նոյնութեամբ կրկնում են և նորագոյն հայ և օտար հեղինակները,¹¹ Փոքր ինչ տարբեր է Հայկազեան բառարանի Նախագրուների մէջ բերած տեղեկութիւնը, որից երևում է թէ Համամի անունով յայտնի են միայն Առակաց և Ովէդայի մեկնութիւնները, Յովհան Երզնկացու «քերականական խրթին բանք այլաբանութեամբ» և «հատուած շարականի ի ձեռագիրս ինչ», Այս ամէնից

10. Զամչ. Պատմ. Ա. 18. Բ, 689:

11. S. Somal, Quadro d. st. Lit. d. Armeni, 53 և 116. c. Neumann, Vers. e. gesch. d. arm. Literatur, 117. Ջարբանալեան Հ. Գ. Հայկ. հին Դպր. պատմ. 758:

հետևում է, որ Համամ Արևելցու գրուածքներն ամբողջապէս և բնագրով ամէնին ծանօթ չեն եղել, որովհետև տակաւին ոչ ոք նոցա մասին ճիշդ գաղափար չէ տալիս: Բացառութիւն են միայն Հայկազեան բառարանի խմբագրողները, որոնք Առակաց և Ուէզայի մեկնութեանն անմիջապէս ծանօթ են երևում և օրինակներ են բերում: Առակաց մեկնութեան ոճը «յստակ և ընտիր» անուանելով: Այսպէս ուրեմն Համամ Արևելցու գրուածքներն են.

Ա. Սողոմոնի առակաց մեկնութիւն.

Բ. Մեկնութիւն Յորայ գրքի ԼԸ. գլխի, որի առաջին խօսքերն են «Ով է դա» որ թագուցանէ զխուրհուրդը».

Գ. Սաղմոսների վերջին օրհնութիւնների մեկնութիւնը.

Դ. Մեկնութիւն ՃԺԸ. Սաղմոսի, որ սկսուում է «Երանեալ են ամբիժք ի ճանապարհի» խօսքերով.

Ե. Հայոց պատմութիւն.

Զ. Շարական.

Է. Ի. Քերականի վերլուծութիւն.

Թէ ինչպէս այս բաղմազան գործերի հեղինակը, որ Բագրատունեաց տոհմից է և ճանաչուել

է իբրև իմաստուն ոմն, կարող էր անյայտ մընալ պատմութեան մէջ, այդ մեզ անհասկանալի կը լինի, եթէ մենք առանց քննադատութեան լոկ հաւատ ընծայենք հին և նոր յիշատակարանների վրէպայութեանը: Մեզ այնպէս է թուում թէ Համամ Արևելցու ո՛վ լինելը կը պարզուի ոչ այն հատուկտոր ցուցումներով, որ յիշուեցան վերևում, այլ նորա գրուածքներով: Առ այժմ մեր ձեռքի տակ կայ նորա գործերից երկուսը, այն է մի շարական և Առակաց մեկնութիւնը (թերի): Առաջինն ամբողջապէս դնում ենք այստեղ, իսկ երկրորդից քաղում ենք միայն մի քանի հատուածներ: Շարականի տների գլխատառերն յօդում են հեղինակի անունն՝ Համամ: Նոյնութեամբ արտագրուած է դա Մայր Աթոռիս գրչեայ շարականների № 1572 Ա. օրինակից, որ թէև շատ հին չէ, բայց, ինչպէս յիշատակարանից երևում է, օրինակուած է 1328 թուին գրուած մի այլ շարականից, և շատ ընտիր գրչութիւն է: Ուրիշ շարականների մէջ էլ նոյնը կայ, բայց մենք աւելորդ ենք համարում յականէ յանունէ յիշել, միանման խմբագրութիւն փնտնելով նոցա մէջ: Ահա Համամի շարականի բնագիրը.

«ՀԱՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՄԱՅ».

«Հայր երկնաւոր, անկանիմ առաջի անոխակալ քո զըթուլթեանդ. զի մեղաւք իմովք բարկացուցի և զչար առաջի քո արարի, աղաչեմ ըզքեզ ը ներեա՛ յանցանաց իմոց, որ ը միայնդ ես ողորմած:

Արք անաւրէնըք կոչեցին զիս հաղորդիլ արեան մահու, զընացի զճանապարհս ձախակողմեանն. կատարեցի ըզչար խորհուրդ նոցա. աղաչե:

Սեծ են յանցանք իմ, Տէ՛ր, զոր գործեցի յահէ մահու, հրամանաւ իսմայէլեան բռնաւորին երազեցի հեղուլ զարիւն եղբաւրն. աղաչեմ ըզքե:

Աստուած ապաւէն և ըյոյս դարձելոյս ի քեզ, յարենէ փրկեա՛ զիս. որպէս թողեր զայն երգողին, թող և ինձ ըզպարտըս մեղուցեալ քո ծառայիս. աղաչե:

Սեղայ, Տէ՛ր, մեղայ, Սանասէի ձայնիւ գոչեմ, ընկալ զիս, Սարգասէր, ընդ երանելեացն, որոց թողան և ծածկեցան յանցանքն, աղաչեմ ըզքե:

Աչքի առաջ ունենալով այս շարականի բովանդակութիւնը, մենք ստիպուած ենք մտածել, որ նորա հեղինակն է «մեծ իշխանն Արեւելից Համամ», որի մասին վերեն յիշուեցաւ: Շարականի բովանդակութիւնն այս է. Համամ երկնաւոր Հօր զթուլթեանն է դիմում և ներումն խնդրում, խոստովանելով իւր յանցանքը:

«Արք անօրէնք կոչեցին զիս հաղորդիլ արեան մահու.»

«Գնացի զճանապարհս ձախակողմեանն.»

«Կատարեցի զչար խորհուրդ նոցա.»

«Սեծ են յանցանք իմ, Տէ՛ր, զոր գործեցի յահէ մահու.»

«Հրամանաւ իսմայէլեան բռնաւորին երազեցի հեղուլ զարիւն եղբօրն:»

Համամի այս խոստովանութիւնից երևում է, որ նա իւր եղբօր արիւնը թափել է արաբական բռնաւորի հրամանով և իւր իսկ մահից երկիւղ կրելով, Այդ խոստովանութիւնն անելուց յետոյ Համամ իւր յոյսը դնում է Աստուծոյ զթուլթեան վերայ, միտք բերելով Գաւիթ և Մանասէ թագաւորներին, որոնք, թէև մեղանչեցին Աստուծոյ առաջ, բայց զղջմամբ թողութիւն գտան. «Ընկալ

զիս, մարգասէր, աղաղակում է Համամ, ընդ երանելեացն, որոց թողան և ծածկեցան յանցանքն»

Համամ իշխանի գործերի մասին ժամանակակից պատմիչներից մէկն՝ Յովհաննէս կաթողիկոսն՝ հաղորդել է այն, ինչ որ նա կատարել էր Տ. Գէորգ Բ. Գառնեցի կաթողիկոսի ազատութեան համար. այդ գործին մասնակից էր և ինքն Յովհաննէս կաթողիկոսը, սակայն Համամ իշխանի այդ բարեգործութիւնն յիշելով, նա գիտութեամբ թէ մոռացութեամբ չի խօսում Համամի գործած ոճիրի մասին. Այդ եղեռնագործութիւնը մեզ յայտնի է լինում մի այլ յիշատակարանից, այն է Մովսէս Կաղանկատուացու պատմութեան շարունակութիւնից, որ գրել է Ժ. դարում Մովսէս Դասխուրանեցին 12: Պատմելով այն, ինչ որ պատմել է և Յովհաննէս կաթողիկոսը, Դասխուրանեցին նկարագրում է Համամ իշխանի գործերն հետեւեալ կերպով. «Ապա, ասում է, բարեպաշտն Համամ նոյնպէս զկործանեալ թագաւորութիւն տանն Աղուանից նորոգէր, որպէս Աշոտ Բագրատունի զՀայոց թագաւորութիւն. այսք ի միում ժամանակի գործեցան. Եւ նոյն ինքն Համամ սակս առ Աստուած մեծապէս յանցանացն»

12. Տես Ջարթան. Հայկ. հին Դպր. պատմ. 474:

որ վասն սնոտի այսր կենցաղոյս զպարտարեան եղբօրն Ժողովեաց յանձն իւր, մեծագոյն բարեգործութիւնս առ եկեղեցիս և առ ամենայն կարօտեալս և չքաւորս առատազուարթ անսպառ կատարէր, որ և զմեծ հայրապետն Հայոց Գէորգ յանօրէն տաճկաց կապարանէն բազմաբաշխ գանձիւք տայր արձակել և յոգնամեծար զնա արարեալ առողջ առ Հայաստանեայս առաքէր 13: Ստեփ. Օրպէլեանի 14 պատմութիւնից իմանում ենք, որ Տ. Գէորգ Բ. կաթողիկոսի գերութեան ժամանակ Աղուանից կաթողիկոսը վախճանում է և Տ. Գէորգի դրան եպիսկոպոսը Յովնան, որ փախել էր նորա մօտից և եկել էր Աղուանք, ձեռնադրուում է այնտեղի կաթողիկոս առանց հաւանութեան Տ. Գէորգի, այնպէս որ երբ վերջինս գերութիւնից ազատուում է, և տեսնում է Յովնանին կաթողիկոսացած, «հրամայէ կողոպտել ի բաց զգգեստ և զձև կաթողիկոսութեանն. վասն որոյ առաջի անկեալ Համամայ, հայցէր զներումն. Եւ լուեալ նմա վասն մեծի երախտեացն, կրկին ձեռնագրէ զՅովնան արքեպիսկոպոս (իմա կաթողիկոս) Աղուանից» Մտ. Օրպէլեանի այս խօսքերից երևում է, որ Համամի բարեգործու-

13. Մով. Նաղանկ. Գ. 22.

14. Ստեփ. Օրպէլ. ԺԱ. եւ ԺԳ.:

Թիւններից մէկն էլ այն է, որ Տ. Գէորգ Բ. կաթողիկոսին հաշտեցնում է Աղուանից Յովնան կաթողիկոսի հետ և իւր միջնորդութեամբ վաւերացնել է տալիս նորա իշխանութիւնը՝ շնորհիւ այն երախտիքի, որ ունէր Տ. Գէորգ Բ. հայրապետի վերայ:

Թէ ո՞վ և ի՞նչ հանգամանքների մէջ ստիպեց Համամին սպանել իւր եղբօրը, ի՞նչ քաղաքական նշանակութիւն ունէր նորա եղբայրն և ի՞նչ էր նորա անունը, պատմական յիշատակարաններից կարելի չեղաւ մի բան իմանալ: Ակներև է սակայն, որ Համամայ անունով մնացած շարականի բովանդակութիւնն համաձայն է Դասխուրանեցու վկայութեանն և հակառակ չէ միւս պատմիչների ցուցումներին, ուստի և կարելի է ասել, որ յիշեալ շարականի հեղինակը նոյն ինքն Արևելից մեծ իշխանն է Համամ Արևելցին: Կարող ենք մտածել, որ այնպիսի ծանր ոճիւր գործող մի իշխան, որ իւր բարի գործերով կամեցել է իսպառ քաւել իւր յանցանքը, ի վերջոյ, թողած լինի թագն ու գայիսոնը և կրօնաւորի սքեմ ընդունած՝ Յոհաննէս անունով, Թէ երբ և ի՞նչպէս տեղի ունեցաւ այդ, մեզ դժուար է որոշել. սակայն որ այդ տեղի է ունեցել, կարող ենք նկատել այն գրուածքներից, որոնք Համամի անունով մնացել են և որոնք մի առ մի կարծես նոյն զղջման, նոյն ծանր անպաշտարութեան գաղափարն

են ամփոփում իրենց մէջ: Սողոմոնի Առաքնները, ՃԺԸ. Սաղմոսը և Սաղմոսների վերջին օրհնութիւնները մեծ մասով յիշեցնում են մարդուս մեղանշականութիւնն և զղջման բարի հետեանքները: Յոբայ գրքի ԼԸ. գլուխը, որ մի սքանչելի ներբող է Աստուծոյ մեծութեան վերայ, մարդուս անհուն տկարութեան գիտակցութիւնն է յառաջ բերում և ստիպում է Յոբայ բերանով խոստովանել թէ «Ես ոչինչ եմ, զի՞նչ տաց առ այդ պատասխանի, բայց եթէ ափ ի բերան լինիցիմ: Մի անգամ խօսեցայ և յերկրորդումն ոչ յաւելից 13:»

Սողոմոնի Առաքնաց մեկնութեան մի օրինակ կայ Մայր Աթոռի մատենադարանում: Համամի անունով այլ օրինակ տեսած չենք այստեղ: Յիշուում է, որ 1826 թուին Կ. Պօլսում Համամի մեկնութեան մի ձեռագիր յայտնուել է 16, բայց մենք մանրամասն տեղեկութիւն չունինք այդ օրինակի մասին: Մայր Աթոռիս գրչեայ օրինակն է № 1138 գիրքը. այնտեղ Համամի մեկնութեան լիակատար վերնագիրն այսպէս է. «Մեկնութիւն Առաքնաց Սողոմոնի, զոր արարեալ է Համամայ ուրումն իմաստնոյ: Ըստ շնորհաց եղև մեզ հանգիպել պարգևի իմաստութեան, զոր ընկալաք յարգանգի աւագա-

13. Յոբ, ԼԹ. 53, 56:—Տես նաեւ Գիրք Յոբայ տաղաչափեալ, Ժանօթութեամբ, 1865. Վենետիկ:

նին, յոր միաւորեալ ընդ Տեառն մերում, առնումք համարձակութիւնն առաջիկայ գրոյս:» Թէև այս խօսքերը կարմիր թանաքով միանման ամբողջապէս գրուած են իբրև վերնագիր, սակայն մեզ այնպէս է թուում, որ Համամի խօսքերը չեն առաջին տողերը, այլ նորա գրած վերտառութեան խօսքերն են «ըստ շնորհաց եղև ևայլն»:

Տուն առ տուն և շատ համառօտ բացատրում է Համամ Առաքինների իմաստը, որ թէև այնքան էլ ճոխ և հասկանալի ոճ չունի, սակայն մեկնութեան ներքին բովանդակութեան մէջ մի ընդհանուր բան կայ, այն է շարունակ զգացնել թէ իմաստութիւն է միշտ Աստուծոյ երկիւղն աչքի առաջ ունենալ և խորշել հանապազ չար ճանապարհից, Ահա թէ ինչպէս է բացատրում նա Սողոմոնի խօսքերը.

«Որդեակ, մի՛ խաբեսցեն զքեզ արք ամբարիշտք, և մի՛ ախորժեսցես երթալ ընդ նոսա: Աստ զգուշացուցանէ զխողոս օրինացն Աստուծոյ զմիամիտս: Եւ զհրէական զչար խորհուրդսն կանխաւ գուշակէ, որ յաղագս տէրունական մահուան իբր: Որդեակ ասելով և շուրջ անցանելով և յուշ առնել զգիպողական իրսն ամբարշտացն, մի՛ խաբիր ի պատրանս մոլորելոցն ի ճմարտութենէ, մի՛ կամիցիս ախորժել առ այնպիսիսն, որոց լիք են միտք նոցա և խորհուրդքն չարեօք»:

«Եթէ կոչեսցեն զքեզ և ասիցեն, Ե՛կ ընդ մեզ, կցորդ լէ՛ր արեան, Որո՞յ արեան, ոչ վայրապար արդարոյ արեան, յոր սովորքն էին ի բնէ, այլ այնր արեան, որոյ ծածկել չիք հնար որ պէս Աբէլին»:

«Զվիճակ քո արկ ընդ մեզ, քսակ հասարակաց ստացո՞ւք ամենեքեան, Որով խաբեալք մատնեցան բազումք մահու և կորստեան և աւանդապահք խաւարի կոչեցան. այդպիսի դառն մեծութեան ըղձացաւ յաշակերտսն թշուառականն Յուդա»:

«Զաստուածային ունելով զիմաստս, Սողոմոն որպէս հայր գթած բարբառի. Որդեակ, ասէ, մի՛ երթայր ճանապարհ ընդ նոսա: Զի թէպէտ Սողոմոն էր, որ զայս ասէր, այլ Հոգին Սուրբ էր, որ նովաւ խօսէր, Խոտորեա՛ ի շաւղաց նոցա: Զի ոչ դոյզն պարտուց վնասակարք և փոքր չարեաց պատճառք: Երազեն ոտք նոցա հեղուլ զարիւն: Զոր արիւն. զայն, որ առաւել խօսի քան ըզՀաբէլին. և զինչ խօսի, եթէ ոչ զանպարտութիւն և զթողութիւն մեղաց դարձելոցն ի նա»:

Ի՞նչ աւելի պարզ հայելի կարող էր լինել, Համամի հոգեկան վիճակը պատկերացնող քան այս-

պիսի մեկնութիւնը՝ որի ամէն մի խօսքի մէջ ամբարշտութեան, անիրաւութեան, անմեղ արեան և աշխարհային անհաստատ խաբուսիկ հրապոյրների թշուառ վախճանն է երևում: Սողոմոնի Առակների բազմաբեղուն իմաստները Համամին աւելի և աւելի ոգևորում են, նորա լեզուին կենդանութիւն են տալիս քարոզելու և ուսուցանելու արդարութեան և առաքինութեան ճանապարհները:

«Ե՛րթ, ո՛վ վատ, առ միջիւնն, ասում է Սողոմոն: Ո՛չ ի վերինս և ոչ ի վայրս գեղեցկութեան, բացատրում է Համամ: առ տեսակս ըզձալեացն, այլ երթ առ միջիւնն, որ նուազն է և ի վայր քան զամենայն, Նախանձօղ լեր նորա ճանապարհացն. երթ, ասէ, զօրաւորդ, առ անգօրն և տես զիմաստութիւնն գործասիրութեան նորա և ուսիր զիմաստութիւն նորա. թէ ոչ եղև բաւական բարբառն աստուածեղէն, զնա առջին օրինակ հոգևոր և մարմնաւոր գործոց:»

«Ե՛րթ առ մեղուն և ուսիր զիա՛րդ գործունեայ է: Եւ առաւել ի գործս բժշկութեան օգտակար և ցանկալի ամենեցուն. ինքն նուազ է ի տարրին և փառաւորեալ ի վաստակս, բաց օրինակաւ առ ճշմարտութեան ածցուք զբանս. սքանչելի մեղուս աստուածային օրինացն փափագողք և բերօղ աստուածային ծաղկացն աստուածախօս մարգարէք և ա-

ռաքեալք. արդ առ այնպիսիսն յղէ զմեզ իմաստունս, ասելով. Ե՛րթ առ մեղուս գործասէրսն, որք բժշկեցին զհիւանդութիւն բնութեանս քաղցրախօս քարոզութեամբն:»

«Մինչև յե՛րթ անկեալ կաս, ո՛վ վատ, եկն ինքըն որ բժշկէ զհիւանդացեալս և յարուցանէ զանկեալս: Ե՛րթ ի քնոյ զարթիցես ի դառն ակտոս անկեալք. քանզի անկեալս և ի քուն զայն կոչէ, որ անկեալքն են յԱստուծոյ. վասն որոյ ասէ. Արի՛, որ ննջեսդ և կանգնեաց, և լուսատու լիցի քեզ Քրիստոս. մի կարի փոքր մի նուաստելով, փոքր մի նիրհելով յանցանելի վարս մարմնականս, և թագուցանես զձեռն ի ծոց քո այսինքն զծածուկ գործս չարին անզեղջ սիրտ ունելով, որով խոտորիցիս ի բարւոյն, և հասանէ քեզ օր վախճանին իրրև զդառն ուղևոր աղքատութեան, զոր օրինակ աղքատացն մերկութեանն է անգործութիւնն, սոյնպէս և անգործն ի բարեացն աղքատանայ զվերջին աղքատութիւնն, և մերկ ի մեծ ի ձմերանին լինի, ուր փախուստ ոչ գոյ և եկեսցէ քեզ իրրև զաղբիւր ամառն և կարօտութիւն իրրև զչար ինքնահալած փախիցէ. դարձեալ գովէ և յարդէ զհաւանեալս պատուիրանին իւրոյ. ապա թէ անդանդաղ և ժրացեալ լինիցին շնորհօքն Աստուծոյ իրրև աղբիւր առատութեամբ հեղցի զքև. և առաջին վտանգքն

425

բարձցին ի քէն և յառաջագայիլ ի չարութիւն ոչ կարասցէ, զի զխաւարն բարձցէ և զլոյսն սփռեսցէ:»

Համամի այս բացատրութիւններից երևում է, որ նա մեղքի արհաւիրքների հանդէպ դնում է զղջման և ապաշխարութեան յառաջացուցած քաղցր սփոփանքը: Նա ինքն, իւր գործած ծանր ոճիրից սարսափելով, իւր խղճի խայթոցներով միշտ իւր եղբօր անմեղ արիւնն աչքի առաջ տեսնելով, արդարև շատ և շատ կարօտ էր այդպիսի սփոփանքի: Կեանքի քաղցրութիւններն, արքայական փառքի մեծ շուքը, աշխարհային հրապոյրների առօրեայ ժխորը նորա աչքին շատ և շատ աւելի պակաս էին երևում: Նա կարօտ էր հոգեկան հանգստութեան նոյն իսկ մենաւոր կեանքի և աղքատութեան պարզեւած բարիքների մէջ: Եւ այդ է պատճառը, որ նա աւելի ընդարձակ է մեկնում Սողոմոնի Առակաց այն հատուածները, որոնց մէջ համեմատութիւններ են լինում մեղաւոր և արդար կեանքի պայմանների մէջ: Ահա օրինակները.

«Լաւ է սակաւիկ ինչ առնուլ երկիւղածութեամբ քան զգանձս մեծամեծս աներկիւղութեամբ: Զի երկիւղածք Աստուծոյ խորհին օրինօք և գնան պատուիրանօք Աստուծոյ, շաւղօք լուսոյ, և գանձեն գանձս յերկինս: Այլ սիրտ առն, որ մաքրեաց զինքն անտի, խորհեսցի զիրաւունս և զարդարու-

թիւնն Աստուծոյ, զի ուղիղ են գնացք նորա, զի ինքն է տէր փրկելոցն ի լոյս սրբազանիցն առաջնորդ, տանելով ի վերին կայանսն յանձեռագործ խորանսն:»

«Լաւ են խոնարհք և հանդարտք սրտիւ, որ գնան հրամանաւն Աստուծոյ ի լոյս, քան զայն որ բաժանէ զաւարն արտաքին ընդ թշնամանօղսն. իսկ շնորհք Տեառն աւանդին սրբոց, աւարք հոգւոյն, գիւտք արդարոց, զոր ասէ բան իմաստունս և ըզխորհրդականս անմիտս կոչեն. և որ քաղցր են բանիւք աւելի ևս լուիցեն, այնք են, որ զանձինս առ իմաստունս ունէին, և յիմարք գտան, և զիմաստունս անմիտս կոչէին, որք են սուրբ մարգարէքն և առաքեալքն, որ ոչ զմիտս մարդկան ունէին, այլ զՔրիստոսին, և հեղ բանիւք և քաղցր ձայնիւ զևս վեհագոյն լուան, այլ ունելով ի խորոջն զԲանն Աստուծոյ որպէս զաղբիւր կենաց կոչեցան, այսքան մեծապէս ընկալան զշնորհս և հնչէին զիրաւագիտութիւն աւետարանին կենաց:»

«Լաւ են կոչունք բանջարեղէն՝ սիրով քան զտունս, որ լի են մսով զուարակաց, թշուառութեամբ: Այլ լաւ և նազելի սրբոցն վայելք մարմնոյ պարկեշտագունիցն բանջարք ի վայր խաղաղութեամբ և սիրով հոգւոյն առաւել քան որոց տունք աղմկեալ և լիութիւն մսոց զբօսանօք. անտի են

բարբ բարկացողք և տգեղք, որք նիւթեն զկռիւս և զհեռս մոլորութեան վասն բնական յիմարութեան, որ կրի ի նոսա. բայց որ ի մէջ բանջարեղինացն կոչեցեալ, պարարեալ նորա յաւէտ իմաստիւք և երկայնմտութեան բանին Աստուծոյ, շիջուցանեն զդատաստանս չարեաց և զգրգռութիւն ամբարշտացն ցածուցանեն, և ինքեանք բացակային ի մեղացն գնացից և յայրեցանօղ շաւղացն, ճանապարհք կցեալ են փշօք, իսկ որք ժիրք են ի վաստակս բարիս և հերկեցին զանդս մտացն և հեղձուցանօղ զփուշ մեղացն քակեցին փութով, որ ի տան վատին ծաղկեն և պտղաբերեն զմահու վիճակ»

«Լաւ է առն բնակել ի տան միոջ անկեան, Տուն զաշխարհս իմանալ, և բնակել ի յանկեան սորա ի սուրբ եկեղեցւոջ, որ է բնակութիւն Քրիստոսի. Իսկ որ ասէ՝ քան կնոջ անզգամի, անզգամ կին ըզհերձուածօղս և զայլանդակս նշանակէ, յորմէ պարտ է փախչիլ և անկանել յանկիւնս ճշմարտութեան. եղեալ այսպիսի անզգամ Մանի անիծեալ, որ իշխեաց ասել թէ ինքն է հոգին, որ տացէ Զուր ծառաեաց անձանց, Նոյնպէս աւետիք բարեաց եկեալ ի հեռաստանէ, Զուր անուանեաց զճշմարտութիւն բանաւոր և ինքն Տէրն աղբիւր ջրոյ կենդանոյ, զոր Դաւիթ ասէ. ի քէն է, Տէր, աղբիւր կենաց. իսկ անձն ծարաւի (ձեռ. ծաւարի) զհաւատացելոց

կոչեաց, որ է անձառ պարգեք Քրիստոսի. իսկ աւետիք բարեաց ի հեռաստանէ եկեալ այս է լուր և աւետիք բարի ծնունդն Քրիստոսի, որ եկն աւետիք հրեշտակաց ի հեռաստանէ բարձանց. թէ ոք զակն աղբեր խնուցու և զելս ջրոյն ապականիցէ, նոյնպէս անվայելուչ է արդարոյն անկանիլ առաջի ամբարշտի. Անլաւք և թուլամիտք, որ ոչ ծանեան զճրշմարիտ բարին և զծագումն արդարութեանն արեգական, նոյնպէս խցին զակն աղբերն անձանց իւրեանց, Հրէայքն աղաղակէին վասն այսր աղբեր թէ Այրն այն ոչ է յԱստուծոյ, խցաւ նոցա և բացաւ հեթանոսաց. այս է ակն աղբերն ի Հօրէ բղխեալ Բանն. իսկ որ ասէ՝ և զելս ջրոց ապականէ, այս է բան քարոզչացն, որ բնկալան զելս ջրոյն ոգւոյն ի յինքեանս բերելով զաղբիւրն կենաց Հոգւոյն և առատագոյն ելիւք զարժանիսն արբուցին, Եւ նոյնպէս անվայելուչ է արդարոյն կալ առաջի ամբարշտին. և զի՞նչ բաժին կայ արդարոյն ընդ անիրաւին, երանելին ասէ Պօղոս. և այս ամենեցուն է. բայց դարձեալ զՏեառն կեալն ասէ, որ արդար եկաց առաջի ամբարշտ Պիղատոսի և Հերօդի անբարբառութեամբ զխորհուրդս անօրինացն կատարէր»

Այսքանն իբրեւ ծաղկաքաղ բաւական ենք համարում Սողոմոնի Առակաց մեկնութիւնից յառաջ բերել բանասէրների ծանօթութեան համար. Բնա-

գիրը մի հատ լինելով, բաղդատութեան կէտեր չունինք, ուստի և դժուարանում ենք սոյն բնագրին լիապէս հաւատալ և հետեւել. սակայն պէտք է նշանակենք այստեղ և այն, որ Սողոմոնի Առակաց հայերէն բնագիրը Համամի մեկնութեան մէջ նման չէ մեր տպագրուած օրինակներին. նկատելի են բառերի տարբեր դասաւորութիւն, տարբեր իմաստով նախադասութիւններ և մինչև անգամ գլխակարգութեան տարբերութիւն: Տեղը չէ մանրամասն յառաջ բերել այդ տարբերութիւնները, Իբրև համառօտ օրինակներ կարող ենք յիշել հետեւեալները.

Տպ. Ա. 12 իբրև ղժոնք

Ձեռ. Ի ղժոնքս.

— 21 Ի ղրունս քաղաքաց

— Ի ղրունս հօրաց համար-
ծակեալ

— " համարծակեալ.

— 22 զոգույ իմոյ պատ-
գամս

— զպատգամս հոգույ իմոյ.

— ԺԵ. 17 «Լաւ են կոչմունք

— «Լաւ են կոչմունք բանջա-
բանջարեղէնք սի-
րով եւ շնորհիւ քան
նքս որ լի են մտով զուա-
զուարակ Ի մտոյ
թշնամութեամբ:»

բանջարեղէնք սի-

րով եւ շնորհիւ քան

նքս որ լի են մտով զուա-

զուարակ Ի մտոյ

թշնամութեամբ:

— ԽԾ. 57 «Լաւ է բնակել առ

— «Լաւ է առն բնակել Ի
տան միոջ անկեան քան
կնոջ անզգամի . . . (Թերի
է երեւում):»

անկեան Ի տամալ-

ւոջ քան ընդ կնոջ

բամբասողի Ի տան

միում:

Այսպիսի համեմատութեամբ կարելի էր վերա-
կանգնել Սողոմոնի Առակաց այն հայերէն բնագիրը,
որ Թ. դարում գործածական է եղել. Աչքի առաջ
ունենալով, որ Աստուածաշնչի թարգմանութեան
ժամանակ Ե. դարում նախ և յառաջ թարգմանու-
եցաւ Առակաց գիրքը և այդ գործը կատարողն ե-
ղաւ Ս. Մեսրոպ Մաշտոց, հետաքրքիր կը լինի Հա-
յոց մատենագրութեան պատմութեան համար թէ
ի՞նչ է պատճառն այն տարբերութիւնների, որ նկա-
տելի են, և ո՞րն է ճիշտը: Եթէ ձեռնհաս անձինք
այս գործին օգուտ բերել կամենան, անշուշտ, կը
գտնեն մեր գրականութեան մէջ հարուստ պաշար,
մանաւանդ եթէ ձեռքի տակ ունենան Հայոց բազ-
մաթիւ հին մեկնիչների գրուածքները:

Համամ Արեւելցու միւս գրուածքներից ոչ մե-
կը ձեռքի տակ չունենալով, առ այժմ կանգ առ-
նենք այսքանի վերայ, եթէ յաջողի մի այլ ան-
գամի թողնելով խօսելու նոցա մասին: Սակայն չենք
կարող ուշադրութիւն չդարձնել այստեղ Համամի
երկասիրութիւններից երկուսի վերայ. Առաջինն է
Յորայ գրքի ԼԸ. գլխի մեկնութիւնը (Ովէդա). պատ-
միչներն այդ գործի վերայ խօսելիս ասում են «զՈվէ-
դայն թարգմանեալ է ա. ց.» բնաւ կարելի չէ մտա-
ծել, որ այդ նշանակէր մի այլ լեզուից հայերէն
դարձնել, քանի որ Յորայ գրքի ամբողջութիւնը

բոլոր կտակարանների հետ միասին հայերէն թարգմանուել է Ե. դարում: Եթէ այստեղ թարգմանութեան մասին խօսք է լինում, այդ պէտք է ըմբռնել կամ մեկնութեան իմաստով կամ բառացի. եթէ առաջին մտքով հասկանանք, նշանակում է Համամ Արեւելցին Յորայ գրքի ԼԸ. գլուխը այնպէս է բացատրել, ինչպէս արել է Սողոմոնի Առակաց գիրքը. իսկ եթէ բառացի հասկանանք, նշանակում է Համամ Արեւելցին հին Ս. Հայրերից մէկի մ ե կ ն ու թ իւ ն ը յունարէնից կամ ասորերէնից թարգմանել է հայերէն, Համամի այդ գործի բնագիրը չունենալով, կարծիք տալ կարելի չէ: Այստեղ պէտք ենք համարում միայն նշանակել այն, որ Ս. Կիւրեղ Երուսաղեմացու ճառերից մէկի մէջ բացատրուած է միայն Յորայ գրքի ԼԸ. գլուխը: 16 Անշուշտ, այդ ճառն հայերէն թարգմանուած է աւելի կանոնի ժամանակներում: մենք գիտենք, որ գեղ. Ե. դարի վերջերում Գրիգորիս վարդապետ Արշարունին Ներսէճ Կամսարականի խնդրանք գրեց Անթիքից ու ա ծ ոց մ ե կ ն ու թ իւ ն ը , 17 որ իսկապէս Ս. Կիւրեղ Երուսաղեմացու ճառերի բացատրութիւնն է. Գրիգորիսի մեկնութեան վերնա-

16. Կոչումն Անծայութեան, Թ. եր. 145. Զարքան. Հայկ. Խարզմ. Նախն. եր. 526.

17. Ասողիկ Բ. 2.

գիրն այպէս է. «Գրիգորի վարդապետի Արշարունեաց եպիսկոպոսի արարեալ մեկնութիւն ընթերցուածոցն Կիւրղի Երուսաղեմացոյ գերաճաճանչ և սրբազան հայրապետի, 18» Ս. Կիւրղի Կոչումն Անծայութեան գիրքը, որ իրեն մէջ պարունակում է յիշեալ ընթերցուածները, մի հրահանգ է «յաղագս երախայից» այն է անկնունք քրիստոնեաներին Ս. Գրոշմի ընդունելութեանը պատրաստելու: Գրիգորիս Արշարունին «երախայից» ընդունելութեան այդ խրատներն է բացատրում: պէտք է կարծել, որ Ս. Կիւրղի մեկնութիւնն այն ժամանակ հայերէն գոյութիւն ունէր, որ նորա պարզաբանութեան կարողութիւն է զգացել Ներսէճ Կամսարականը, Բայց «երախաներից» զատ կային և կնքաւոր քրիստոնեաներ. երեւի, հին եկեղեցու մէջ լինում էին առանձին մեկնութիւններ այդ վերջինների համար: Հին գրչեայ ճաշոցներում աւագ հինգշաբթի օրուայ ժամակարգութեան մէջ ճաշու ժամի ժամանակ Ծննդոց, Եսայեայ և Գործք Առաքելոցի ընթերցուածներից յետոյ լինում է ընդհատումն. այդտեղ այսպիսի նկատողութիւն կայ գրուած իբրեւ հրահանգ. «յետ այսորիկ ի թարգմանութիւնն նստին և արձակին երախայքն. 19» պարզ է, որ

18. Տես հին տպագր. Կ. Պօլիս 1728թ.

19. Մեր սեպհական ձեռագիր ճաշոցից.

այստեղ թարգմանութիւն բառը հոմանիշ է մեկնութեան. և երբ պէտք էր նստել «ի թարգմանութիւն», «երախայքն» արձակուում էին, եթէ այսպէս հասկանանք, այն ժամանակ կարելի է եզրակացնել, որ Համամ Արեւելցին մեկնել է Յորայ գըրքի ԼԸ. գլուխն, այլ ոչ թէ թարգմանել. նորա այդ մեկնութիւնն եղել է ոչ «երախայից», այլ կընքաւոր քրիստոնեաների կամ հասունների համար, Համամից զատ Ովէդայի մեկնութիւնն արել է և Ս. Գրիգոր Նարեկացին. եթէ Համամ Թ. դարում այդպիսի մեկնութիւն գրել է, հարկ չկար, որ Ժ. դարում նոյն գործին ձեռնարկէր Նարեկացին, Արդէն ոճին նայելով, անհարազատ են համարում Նարեկացու այդ գրուածքը 20, որով աւելի տեղ է մնում հաւատալու, որ Ովէդայի մեկնիչն Համամ Արեւելցին է.

Երկրորդ հետաքրքիր խնդիրն այն է թէ Համամ յօրինել է արդեօք Հայոց պատմութիւն և ի՞նչ բովանդակութեամբ, Աչքի առաջ ունենալով, որ Հայոց պատմիչներից ոչ մէկը Համամի անունը տալիս յիշում չէ նորա պատմական գրուածքի մասին, և որ մեր տեղեկութիւնն հիմնուած է միմիայն Մ. Չամչեանի մեզ ծանօթ աղբիւրի վերայ, կար-

ծել, թէ Համամ գրած լինի մի կարգաբանեալ ընդարձակ պատմութիւն, շատ դժուար է. Միւսնոյն ժամանակ նկատելով, որ Յովհաննէս կաթողիկոսը լռում է Համամ իշխանի ուրիշ գործերի մասին և որ Մովսէս Դասխուրանեցին, թէպէտ և հարեանցի, յիշում է Համամի նախապատճառ լինելն Աղուանից թագաւորական գահի վերականգնման և այլ դորա հետ կապ ունեցող իրողութիւնների, որոնց կարգումն է, անշուշտ, և Համամի եղբօր սպանման գործը, պէտք է կարծել, թէ Համամ Արեւելցին ինքն իւր ժամանակի և իւր իսկ գլխով անցած դէպքերի յիշատակարանն յօրինել է իւր մենաւոր կեանքի օրերում, և այդ հաւանական է երեւում այն պատճառով, որ, ինչպէս տեսանք, նա չէ ծածկել իւր յանցանքը և յօրինել է մի շարական, իւր կեանքի միայն մի դէպքի խոստովանութիւնն անելով, եւ եթէ կարող է խօսք լինել Համամի յօրինած պատմութեան մասին, միմիայն այդպիսի մի յիշատակարան կամ համառօտ տարեգիր պիտի հասկանանք, որն, եթէ յայտնուէր, անշուշտ, Հայոց նախնի պատմագրութեան համար շատ թանգազին գանձ կը լինէր.

26-նք շտապում ուրիշ եզրակացութիւնների դիմելու այս հետաքրքիր հեղինակի որպիսութիւնը

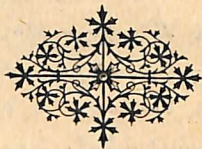
պարզելու համար, Բաւական ենք համարում առ-
այժմ ամիսփեւ մեր խօսքը հետեւեալ կերպով:

Հայոց պատմիչների տուած տեղեկութիւնները
չեն վերաբերում Թ. դարում ապրող երկու ժա-
մանակակից անձերի, այլ միւսնոյն մի անձի, այն
է Արեւելից աշխարհի մեծ իշխան Համամին, որ
Բագրատունեաց տոհմից է. Բուղայ ոստիկանի ար-
շաւանքների և հարուածների ժամանակ, յայտնի
է ինչ հանգամանքների մէջ, Համամ իշխանն, իւր
մահից երկուշ կրելով, «խամայէլեան բռնաւորի»
Թելադրութեամբ սպանում է իւր եղբորը. 885
թուին նա Աղուանից Թագաւոր է լինում. Ափշին
ոստիկանի յարձակումների ժամանակ նա, երեւի,
լաւ յարաբերութիւն է ունեցել բռնաւորի հետ,
որը Հայոց նախարարներին նուաճելու նպատակով
կալանաւորել էր Տ. Գէորգ Բ. Գառնեցի կաթու-
ղիկոսին և իրեն հետ շրջեցնում էր ամէն տեղ:
894 թուին Ափշին ոստիկանը գերեալ կաթուղիկոսի
հետ միասին արդէն Աղուանից Պարտաւ քաղա-
քում էր, որ Հայոց եկեղեցականներն ու նախա-
րարները ոստիկանի պահանջին համեմատ գումարել
էին ոսկու և արծաթի մեծ քանակութիւն և ու-
ղարկել էին Աղուանից Համամ Թագաւորին, որպէս
զի վերջինս վճարէ փրկանք և ազատէ կաթուղիկո-
սին. Համամ ինքն էլ, իւր գանձերից պակասորդը

լրացնելով, յագեցնում է բռնաւորի ագահութիւ-
նը և Տ. Գէորգին ազատելով, մեծ պատիւներ է
տալիս, հիւրասիրում է, փառքով ճանապարհ է
գնում դէպի Դուին. այդ ժամանակ էր, որ Տէր
Գէորգ կամենում էր պատժել Աղուանից նոր կա-
թուղիկոսին՝ Յովնանին. Համամ բարեխօս է հան-
դիսանում Յովնանի մասին և մեծ հայրապետը,
Համամի երախտիքն առ ինքն յարգելով, ներում է
Յովնանին. Իրրե եղբայրասպան ոմն՝ Համամ Թա-
գաւորն աշխատում է բարի գործերով քաւել իւր
ոճիրը. եկեղեցիներին նուէրներ է տալիս և չքա-
ւորներին ողորմութիւններ է բաժանում. Ապա,
ինչպէս երեւում է, Յուսուպի ոստիկանի ծանր և ա-
նագորոյն հարուածների ժամանակ Համամ Թա-
գաւորն ընտրում է մենակեցութիւն և ընդունում
կրօնաւորի սքեմ, փոխելով իւր անունն Յոհաննէս:
Այս կոչման մէջ և նուիրում է նա իւր ժամանա-
կը գրաւոր պարապմունքների, նորա գրուածքներից
երկուսի հետ ծանօթացանք արդէն. մէկը շարականն
է և միւսը Սողոմոնի Առակաց մեկնութիւնը. Դո-
ցանից զատ նա գրել է Ովէգայի, ՃԺԸ. Սաղմոսի
և Սաղմոսաց վերջին օրհնութիւնների մեկնութիւն-
ները, Հայոց Պատմութիւն և քերականի վերլու-
ծութիւն:

Հայոց նախնի մատենագրութեան մէջ, ի թիւս
այլոց, եղել են և Թագակիր հեղինակների, ինչպէս

օրինակ վերջին Գագիկը, հեղինակներ և նախարարական ազնիւ տներից, ինչպէս է Գրիգոր Մագիստրոս և այլք ոմանք. Համամ Արևելցին այդպիսի գրագէտների կաճառի մէջ իւր երկասիրութիւններով գրաւում է ոչ պակաս նշանաւոր տեղ. Յուսանք, որ բանասիրութիւնն հետզհետէ պարզէ այդ ընտիր հեղինակի բազմակողմանի նշանակութիւնն, հանդէս բերելով նորա տակաւին անծանօթ գործերը:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0360401

Կ. ԿՈՍՏԱՆԵՆԱՆՅՈՒՆԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հիւսուած րանից նախնի պատմագրաց Հայոց
Վիէննա 1877

Գիրք «Ուղին րնաղիր (գրարառ)

Գիրք Երկրորդ թարգմանութիւն (աշխարհ.)
Բ. տպ.

Գիրք Երրորդ ծանօթութիւններ.

Հայոց հեթանոսական կրօնը. Վաղարշապատ
1879 թ.

Ստեփ. Օրպէլեանի ողբ ի Ս. Կաթողիկէն
Էջմիածնի. Թիֆլիս 1885 թ.

Թովմա Մեծօփեցու Յիշատակարանը Թիֆլիս
1892 թ.

Յովհաննէս Թլկուրանցին և իւր տաղերը.
Թիֆլիս 1892 թ.

Նոր ժողովածու. Ա. պրակ. Թիֆլիս 1892 թ

Նոյն Բ. պրակ. Նոյն

Նոյն Գ. « » 1896

Դասագրքեր

Գրարառի խոնարհումը Թիֆլիս 1881 թ.

Գրարառի հոլովումը Թիֆլիս 1881 թ.

Ծաղկաբաղ արձակ և չափածոյ րանից յերիւ
շրջանս. Թիֆլիս 2881 թ.

Ծաղկաբաղ Ա. շրջան Բ. տպագր. Թիֆլիս
1885 թ.

Ծաղկաբաղ Բ. շրջան Բ. տպագր. Թիֆլիս
1894 թ.

Բառացուցակ առաջին շրջանի ծաղկ. համար.
Թիֆլիս 1885 թ.

Նախաշաւիղ Թիֆլիս 1893 թ. Բ. տպագր.